

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Een dienende macht: Romano Guardini over Europa

Europa is een continent van meerstemmigheid. Deze symfonische identiteit roept de vraag op naar de eigenheid van Europa. Wat is eigenlijk de bijzondere betekenis van Europa? Volgens Romano Guardini ligt de Europese identiteit besloten in een opgave, namelijk te laten zien dat de macht er niet is om te heersen, maar om te dienen. De Europese identiteit bestaat daarin dat zij haar macht wijdt aan de zorg voor de mens en in een vorm van dienstbaarheid aan de hele wereld.

door *Stefan Waanders*

De auteur studeerde geschiedenis en godsdienstwijsbegeerte. Hij werkte van 1977 tot 2013 bij de Stichting Thomas More, van 2002 tot 2011 als directeur.

EEN GEREGELD TERUGKEREND VERSCHIJNSEL in de Europese geschiedenis is de voortdurende poging om de politieke architectuur van dit schiereiland te ordenen vanuit één centrum, bijvoorbeeld vanuit Madrid (Philips II), Parijs (Lodewijk XIV, Napoleon) of Berlijn (Wilhelm II, Hitler). Deze

De Europese identiteit wordt gekarakteriseerd door een eigen meerstemmigheid, die niet te herleiden is tot een eenheidsstaat

pogingen stuiten voortdurend op verzet en lijden schipbreuk, want de Europese identiteit wordt nu juist gekarakteriseerd door een eigen meerstemmigheid, die niet te herleiden is tot een eenheidsstaat.

De begrijpelijke poging om Europa na twee wereldoorlogen te ordenen vanuit het oogmerk van

de economie was weliswaar vernieuwend, maar eigenlijk ook een ordening vanuit één principe. Dat deze poging vastloopt in de huidige monetaire en economische crisis lijkt daarom in die geschiedenis van Europa te passen.

In het licht daarvan hoeft deze crisis geen reden tot pessimisme te zijn. Integendeel, dit ‘falen’ zou wel eens een kans kunnen zijn die ons juist dichter brengt bij dat wat onze Europese identiteit uitmaakt. Voorwaarde is dan wel dat er ontvankelijkheid ontstaat voor het symfonische van het Europese geluid: een goed op elkaar afgestemde meerstemmigheid.

Deze stand van zaken kan ons weer ontvankelijk maken voor lange tijd overstemde geluiden uit het Europees concert. In dit artikel vraag ik aandacht voor een van die meer subtiele en stillere stemmen, namelijk die van Romano Guardini (1885-1968), een denker die zijn eigen denken scherpte in gesprek met grote geesten uit de Europese traditie en daarvan getuigde in fijnzinnige studies over Socrates (Plato), Augustinus, Bonaventura, Dante, Shakespeare, Pascal, Hölderlin, Dostojevski, Kierkegaard en Rilke. Hij zag dit gesprek als een bijdrage aan een menselijk en geestelijk Europa.¹ Na het morele failliet van de Tweede Wereldoorlog werd de openbaarheid attent op deze schuchtere denker als een van de gezaghebbende denkers van Europa. De toekenning van prestigieuze onderscheidingen als de Friedenspreis des deutschen Buchhandels (1952), opname in de Friedensklasse des Ordens ‘Pour le Mérite’ (1958) en de verlening van de Erasmusprijs² (1962) bevestigden dat.

Bij die laatste gelegenheid sprak Guardini een rede uit, getiteld *Europa, Wirklichkeit und Aufgabe*.³ Daarin herinnert deze uit Italië afkomstige denker, die uiteindelijk voor de Duitse nationaliteit koos, zich de spanningen die deze keuze met zich meebracht en hoe het perspectief Europa voor hem daarin een weg opende om met deze spanningen om te gaan.

In zijn rede ontbreekt een welomschreven definitie van de Europese identiteit, en één mogelijke definitie sluit hij op voorhand uit: een werelddeel of eigen continent is het niet, want dan is Europa niet meer dan een klein schiereiland aan de kolos Azië. Europa is kennelijk van een andere orde, maar nog steeds niet duidelijk. Waar ligt dan de bijzondere betekenis van Europa? Volgens Guardini niet in de grootte van zijn bevolking, zijn verenigde industrie of cultuur, want daarin zal Europa door andere continenten worden ingehaald. Hij tracht die vraag te beantwoorden door van Europa weg te kijken en zich de vraag te stellen of Europa een bijzondere opgave toekomt.⁴ Guardini ziet dit in het zoeken naar een oplossing voor de problematiek van de macht.

DE PROBLEMATIEK VAN DE MACHT

In het kort komt zijn betoog hierop neer: macht hoort bij het wezen van de mens. Guardini stelt dat nuchter vast. Het uitoefenen van macht echter heeft ook gevolgen voor wie die macht uitoefent. In zijn betoog gaf hij een

historische schets over de ontwikkeling van de macht. In de periode van de moderne tijd werd toename van de macht gezien als vooruitgang. Door mensen geschapen cultuur was altijd ingebed in de natuur als de altijd-durende randvoorwaarde van het menselijk handelen. Daarin kon het machtsgebruik menselijk doorleefd en verantwoord worden. Deze situatie is echter ingrijpend veranderd sinds de mens ook de natuur systematisch en op grote schaal is gaan openbreken. Daarmee is de cultuur uit haar vertrouwde bedding van de natuur losgemaakt. Sindsdien heeft een eeuwenoud evenwicht opgehouden te bestaan en heeft de cultuur een nooit eerder voorgekomen overwicht gekregen. De situatie van de mens wordt nu gekarakteriseerd door een dominant aanwezige cultuur die niet alleen door de mens is voortgebracht, maar ook voortdurend door hem in stand moet worden gehouden. Is daarmee de balans verstoord en dreigt de mens aan een existentiële overbelasting te bezwijken? Guardini betwijfelt of met de machtstoename ook vanzelf het vermogen van de mens meegroeit om het veld en zijn werkingen te overzien, deze werkingen op elkaar af te stemmen en een consistent geheel te scheppen. Daarmee keert deze machtstoename zich tegen de menselijkheid van de mens.

Deze machtstoename verstoort echter niet alleen de verhouding met de natuur, maar brengt ook de mens zelf in gevaar. Hoe bedreigend deze toename van de macht voor de mens zelf geworden is, illustreert hij aan twee voorbeelden. Met de kernsplitsing heeft de mens de beschikking gekregen over een ongekend nieuw energiepotentieel. Dat heeft nieuwe mogelijkheden gecreëerd, ten goede en ten kwade. Van dat laatste is de atoombom een voorbeeld. Nog verontrustender vindt Guardini de mogelijkheid om in de menselijke persoon door te dringen en de wijze waarop de mens zichzelf en de wereld beleeft tegen diens wil in te manipuleren door propaganda, reclame of hersenspoeling. Deze enorme toename aan macht is nauwelijks nog door de mens na te voltrekken en lijkt daarmee aan de menselijke verantwoording te ontglippen. Guardini vraagt waar de orde te vinden is waarin dit machtsgebruik zijn zin vervult. Volgens hem is het probleem van een juist gebruik van de macht nog nauwelijks gezien en hij meent dat hier de opgave ligt die op een bijzondere wijze Europa toegewezen is.

OP WEG NAAR EUROPA

Guardini's argumentatie voor waarom Europa deze opgave niet mag ontlopen is consistent én stemt tot nadenken. Europa heeft de wetenschap en de techniek voortgebracht, en de daarmee verbonden machtstoename hoort dus bij de eigen Europese geschiedenis. Bovendien heeft Europa tijd gehad om zijn illusies te verliezen. In vele moorddadige oorlogen heeft Europa

enorme schade geleden en is het schuldig geworden jegens de mensen. Heeft juist deze geschiedenis niet een innerlijke bereidheid doen ontstaan, die in staat kan worden geacht om de vragen van het probleem van de macht op een goede wijze te beantwoorden? Volgens Guardini zou Europa

Europa moet in staat zijn niet alleen de scheppende mogelijkheden te zien, maar ook het risico en de tragiek van de menselijke existentie

in staat moeten zijn niet alleen de scheppende mogelijkheden te zien, maar ook het risico en de tragiek van de menselijke existentie.

Guardini's argument is ter zake, maar de aanleiding is zeker niet iets om trots op te zijn. Het is juist het nuchter onder ogen zien van de eigen tragische geschiedenis, dat

Europa zijn opgave duidelijk kan maken. Een opgave die misschien niet spectaculair, maar wel van fundamentele betekenis is.⁵

Opvallend is dat Guardini in deze toespraak over Europa zwijgt over het christendom. Van een katholiek cultuurfilosoof was een dergelijke verwijzing te verwachten. Deze ogenschijnlijke afwezigheid van het christendom in de toespraak verbaast te meer, omdat hij in eerdere beschouwingen uitdrukkelijk gesproken heeft over de relatie tussen het christendom en Europa. In zijn essay *Der Heilbringer in Mythos, Politik und Offenbarung*, met als ondertitel *Eine theologisch-politische Besinnung* (1945), probeert hij tot een standpuntbepaling te komen ten aanzien van twaalf jaar naziheerschappij in Duitsland. Terloops is ook sprake van Europa en daar zegt Guardini dat Europa die geschiedkundige grootheid is die op beslissende wijze door de gestalte van Christus gevormd is. Hij verbindt daaraan de conclusie dat als Europa nog iets wil voorstellen, dat het dan christelijk moet zijn of anders zal ophouden te bestaan.

In 1955, bij een feestelijke zitting van de filosofische faculteit van de universiteit München ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag, komt Guardini in zijn rede *Europa und christliche Weltanschauung* op deze gedachte terug. Hij verwijst ernaar hoe hij in zijn eigen leven was voorbestemd om te zoeken naar de eenheid van ver uiteenliggende werkelijkheden. De Italiaan kon vanuit het perspectief Europa de stap naar Duitsland maken. Maar ook zijn leeropdracht aan de universiteit, *christliche Weltanschauung*, zag hij als een voortdurend zoeken naar die eenheid van zien die ontstaat uit de ontmoeting van geloof en wereld.⁶ Deze gedachte van het zoeken naar de eenheid van ver uiteenliggende werkelijkheden draagt hij over op Europa. Europa is een eenheid van vergelijkbare orde. Dat vraagt om een houding van dialoog.

In zijn toespraak van 1962 houdt Guardini geen gloedvol pleidooi meer

voor het christendom, zoals hij dat in 1945 nog wel had gedaan. Hier is hij over de verwijzing naar de relatie tussen Europa en Christus minder expliciet en lijkt hij daarover zelfs te zwijgen. Lijkt... De opmerkelijke toehoorder en hardnekkige vragensteller ontdekt een kleine verwijzing, die op een niet onbelangrijk spoor zet.

Guardini vraagt aandacht voor een probleem dat hem verontrust en dat dringend om een oplossing vraagt: het probleem van het machtsgebruik van de mens. Hij onderscheidt twee verschillende vormen van machtsgebruik. Op de eerste plaats die van de heerschappij of de heerlijkheid. Zij brengt een metafysische werkelijkheid tot uitdrukking, die van de *maiestas*. Volgens Guardini wordt daardoor op een of andere wijze goddelijke hoogheid gepresenteerd. Deze vorm van machtsgebruik is verbonden met het geloof in God. Op het moment dat geloof niet meer in voldoende mate aanwezig is, kan deze vorm van heerschappij alleen nog als geweld ervaren worden, waartegen het vrijheidsgevoel van de mens in opstand komt. Guardini erkent dat deze wijze van machtsgebruik zijn tijd gehad heeft.

Wanneer hij een vingervijzing doet in de richting van waar een oplossing ligt, noemt hij een tweede vorm van machtsgebruik, die veel minder in het oog springend is. Het is een vorm van machtsgebruik die dienstbaar is. Wie de vraag stelt naar waar deze vorm van machtsgebruik uit gevoed wordt, komt onmiskenbaar op het spoor van het christendom. Guardini echter – als reactie op Nietzsche, die de christelijke moraal een houding van slappelingen heeft genoemd – karakteriseert deze vorm van dienstbaarheid als een zaak van de sterke mens die zich voor het leven verantwoordelijk weet. Op dit moment brengt Guardini dat in onbruik geraakte woord ‘deemoed’ in het debat over macht in: deemoed, niet als een uiting van zwakte, maar als een dienende kracht die wil dat de dingen van de wereld ‘recht’, op de juiste wijze gerealiseerd worden. Deze gedachte over deemoed vindt zijn oorsprong in de houding die Christus ten diepste gerealiseerd heeft en waarvoor Paulus in zijn brief aan de christenen van Filippi het woord *kenosis*, ‘ontlediging’, heeft gemunt (Fil. 2, 7). Guardini noemt het een deugd van kracht. Hier is sprake van een macht die zichzelf zo volkomen in de hand heeft, dat hij in staat is om van zichzelf afstand te doen.

Zo blijkt bij nader inzien en na doorvragen in dit nadenken van Guardini over Europa en zijn opgave het christendom wel degelijk aanwezig, maar het is verborgen, en in deze rede uitsluitend dienstbaar gemaakt aan het probleem dat aan de orde gesteld is.

Op het einde van zijn toespraak komt Guardini terug op Europa. Hij wijst erop dat het Europa waarover hij gesproken heeft, nog niet bestaat. Het is een project in wording. Het heeft te maken met politiek, economie en techniek. Guardini karakteriseert Europa echter vooral als een ‘Gesin-

ning', maar wel een die om concretisering vraagt. Daarbij verwijst hij naar die cultuur die door Europa als een van zijn hoogtepunten beschouwd wordt: die van het oude Griekenland, die voor de opgave die haar gesteld was – namelijk om een verzameling stammen in één politieke eenheid bijeen te brengen – het juiste ogenblik voorbij heeft laten gaan en daar daarom in gefaald heeft. De eenheid die uiteindelijk in Griekenland tot stand kwam werd de Grieken door vreemdelingen (de Romeinen) opgedrongen, en was bijgevolg een eenheid in onvrijheid. Hier houdt Guardini zijn gehoor een spiegel voor: laat die geschiedenis zich niet herhalen.

EUROPA, EEN DIENENDE MACHT

Europa is volgens Guardini zeker geen uniform geheel, maar een spannings-eenheid van heel verschillende, soms ver uit elkaar liggende delen (naties, volken en regio's). Dat vraagt om een bereidheid om verschillende elementen toe te laten en te zoeken naar waar de eenheid in die verscheidenheid ligt. Van eenieder vraagt dat de bereidheid om zich in die grotere eenheid te

Europa is niet een zelfgenoegzame werkelijkheid, maar een wiens identiteit helder wordt in de toewijding aan de 'zorg voor de mens'

voegen. Dit alles doet een beroep op een werkelijke houding van dialoog.

Verder is Europa niet een zelfgenoegzame werkelijkheid, maar een wier identiteit helder wordt in de toewijding aan een opgave die haar gesteld is. Een opgave die zichzelf ziet als een 'zorg voor de mens' en daarin als een vorm van dienstbaar-

heid aan de hele wereld. Daarbij is de rijkdom van zijn cultuur, maar ook de complexiteit van zijn geschiedenis, er een uitgangspunt voor dat deze dienstbaarheid niet weer een vorm van geweld wordt, maar juist ook door wie niet bij Europa hoort als werkelijke dienst ervaren kan worden.

Dat deze dienstbaarheid getekend wordt door het christendom mag voor Guardini vanzelf spreken, maar in zijn toespraak van 1962 beoefent hij hierover een subtiele terughoudendheid. Daarin eist het christendom Europa niet meer uitsluitend voor zichzelf op. Guardini tast voor een groot publiek een dialogische houding van het christendom af. Ter zake van de problematiek van de macht gaf hij een voorbeeld van een onpolemische inbreng vanuit de bron die voor hem fundamenteel is. Op een nuchtere en dienende wijze wordt een kernnotie van het christendom in de problematiek ter sprake gebracht. Geeft Guardini hiermee, los van de problematiek waarmee hij zich uiteenzet, tevens een aanzet tot een nieuwe wijze van het publiekelijk spreken over God in een overheersend ongelovige omgeving?

Alleen wie verder doorvraagt zal expliciet op het christendom stoten. In het spanningsveld van aan de ene kant een fundamentalistisch spreken dat God voor het eigen project misbruikt, en aan de andere kant een volledig zwijgen over God, lijkt zich hier een derde weg te openen waarop God eventueel ter sprake kan worden gebracht. Met deze manier van ‘Godspraak’ heeft Guardini tevens een voorbeeld gegeven van een mogelijke eigen Europese wijze om God geloofwaardig publiekelijk ter sprake te brengen. En ondertussen heeft Guardini een bijdrage geleverd aan een problematiek die dringend om een oplossing vraagt – nog steeds.

Uit de toespraak van Guardini spreekt een heel eigen zelfbewustzijn van Europa; een zelfbewustzijn dat de eigen Europese geschiedenis terdege kent, dat de problemen nuchter onder ogen wil zien, en dat de taak op zich wil nemen die daarbij hoort. Wanneer Guardini dit een gezindheid noemt, dan is Europa een veeleisend project in wording. Elders heeft hij Europa een levendige entelechie genoemd, een werkende geestelijke macht; een geestelijke macht die concreet wordt wanneer hij bereid is de confrontatie met de werkelijkheid aan te gaan en de opgave niet ontloopt die daaruit voortkomt.

Guardini heeft een houding van dialoog laten zien die in staat is spanningen op een vruchtbare wijze uit te houden, ook nu in de huidige situatie van globalisering veel vragen om nieuwe antwoorden vragen. Daarmee heeft hij een voorbeeld gegeven van een dienende macht die de eigenlijke identiteit van Europa karakteriseert; van een Europa waar wij hooguit naar op weg kunnen zijn.

WAT TE DOEN?

Dit spoor van Guardini verkennend, kunnen we de vraag niet ontlopen welke concrete stappen ons thans te doen staan. Twee voorstellen.

Vijftig jaar geleden deden leerlingen van middelbare scholen standaard eindexamen in drie vreemde talen. In de huidige globalisering lijkt de internationale communicatie zich te verschromelen tot een eenzijdige focus op het Engels. Volgens Otto von der Gablentz, voormalig ambassadeur van Duitsland in Nederland, zou een Europeaan minimaal drie talen moeten spreken.⁷ Een hernieuwde aandacht voor een dergelijke meertaligheid is een eerste stap naar een Europese identiteit die zowel dialogisch is als in staat om verschillen uit te houden.

Bovendien behoren wij weer een levendig contact te onderhouden met de meerstemmigheid van de Europese culturele traditie. Op dat punt deed de scheidende bisschop Ad van Luyn, voormalig voorzitter van COMECE, een interessante suggestie.⁸ Hij pleitte voor versterking van het Europese bewustzijn door het handzaam uitgeven van fundamentele teksten van

grote Europese denkers, voorzien van een toegankelijke inleiding. Daarmee worden wij vertrouwd met de geestelijke zoektocht, met de denkende verantwoording daarvan en met het onderlinge gesprek daarover als aanvulling op de economische integratie. Dit zou kunnen bijdragen aan het versterken van Europa als een gemeenschap van waarden.

Deze concrete stappen scheppen voorwaarden voor een uitweg uit de eenzijdige focus waarin het Europese project thans dreigt vast te lopen. Ze helpen ons weer op weg een dienende macht te worden die de naam van Europa waardig is.

Noten

- 1 Romano Guardini, *Religiöse Gestalten in Dostojewskijs Werk. Studien über den Glauben* (zesde druk). München: Kösel-Verlag, 1977, p. 428.
- 2 De Erasmusprijs wordt uitgereikt aan personen met eminente verdiensten voor de geestelijke en culturele herbeleving van Europa.
- 3 'Preamium Erasmianum MCMLXII', Amsterdam, 1962. Later opgenomen in Romano Guardini, *Sorge um den Menschen*. Würzburg: Werkbund-Verlag, 1962, pp. 253-270.
- 4 Veertig jaar na dato werd opnieuw geprobeerd zicht te krijgen op die opgave van Europa in Frans Andriessen, kardinaal Godfried Danneels, Otto von der Gablentz, Donald Loose, Frans Maas, Ad Peperzak en Stefan Waanders (red.), *Europa. Werkelijkheid en opgave. Verkenningen in het spoor van Romano Guardini*. Budel/Vught: Damon/Radboudstichting, 2004.
- 5 Een opgave die Guardini als een program ziet en waaraan hij een eigen bijdrage levert wanneer hij in datzelfde jaar verschillende van zijn cultuurfilosofische essays bundelt onder een woord uit juist deze rede: *Sorge um den Menschen*.
- 6 Stefan Waanders, 'Katholieke levensbeschouwing. Oefening in zien', in: Idem (red.), *Ontmoetingen van geloof en wereld. Perspectieven op katholieke levensbeschouwing* (tweede, verbeterde druk). Budel: Damon, 2005, pp. 51-67.
- 7 Otto von der Gablentz, 'Perspectief Europa', in: Andriessen e.a. 2004, pp. 45-60.
- 8 'Bisschop Van Luyn verlaat Stichting Thomas More', *More. Nieuwsbrief van de Stichting Thomas More* (2011), nr. 90 (november), p. 2.